

УДК 152.32.

О. П. Саннікова, д-р психол. наук, проф.
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

ДИМЕНЗІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Наводиться структура особистості у загальнопсихологічному та професійному контексті у вигляді сукупності ієрархічних рівнів (формально-динамічного, змістовно-особистісного і соціально-імперативного) та суміжних зон між ними. Доводиться, що особистість професіонала, яка формується та існує в діяльності, являє собою складне динамічне утворення, стає головним компонентом і суб'єктом професійної діяльності, що організує, контролює, оцінює та перетворює діяльність і себе.

Ключові слова: димензійальний підхід, структура особистості, особистість професіонала, професійна діяльність.

Проблема особистості та її професійного становлення як тривалого багатопланового процесу належить до числа найбільш важливих та складних проблем як у психології, так і в педагогіці. Традиційно вона розглядається щонайменш, з точки зору двох підходів. З позиції першого — діяльнісного підходу — особистість професіонала розглядається в контексті відповідності (невідповідності) вимогам діяльності. Ці вимоги залежно від особливостей професійної діяльності в різній мірі детермінують професійну поведінку особистості. Професійна діяльність розвиває не тільки необхідні навички та вміння, не тільки впливає на своєрідність психічних процесів, але й формує особистість у цілому, її професійні риси, професійний тип.

На певному етапі розвитку науки такий підхід виправдовував себе. Були відпрацьовані схеми діяльності, професіограми у межах психологічного вивчення різних видів праці. Сьогодні такий підхід, спрямований, в основному, на пошук типового в особистості професіонала, реалізується в профорієнтації, профвідборі, професіографії.

Разом з тим, зазначений підхід не враховує те, що, по-перше, певні професії, які ставлять специфічні вимоги до особистості, виходять з концепції професіонала, обов'язкової для всіх осіб, які входять до цієї групи. При цьому акцент ставиться на тих особливостях особистості, які відповідають директивним вимогам діяльності, які загальноприйняті в цьому суспільстві. Якості особистості, які активно не виявляються в певному виді діяльності, чи безпосередньо не впливають на її успішність, лишаються за межами дослідження особистості професіонала. В той же час носієм цих якостей є людина як цілісна особистість. Тому за наявності необхідних та достатніх професійно важливих властивостей залежно від аранжуючих ці властивості «непрофесійних» якостей та індивідуальних особливостей по-різному виявляється професійна поведінка у різних людей.

По-друге, загальновідомо, що вимоги професійної діяльності не лишаються незмінними. Причому ці зміни відбуваються не тільки в результаті

розвитку суспільства, але і в результаті впливу суб'єктивного фактора, тобто практичної, творчої діяльності самих професіоналів, які розвиваються у професії та розвивають саму професію. Крім того, «обов'язкові для всіх» вимоги професії передбачають наявність стандартних професійно важливих якостей особистості професіонала. Втім, різні професії характеризуються різним ступенем визначеності вимог, що ставляться до професіонала як з точки зору процесу, так і з точки зору результатів діяльності. У зв'язку з цим виникає розрив між загальним об'ємом професійних знань і вибором необхідної інформації для розв'язання конкретних практичних завдань; між директивними вимогами до процесуального аспекту професійної діяльності й особливостями індивідуального стилю діяльності; між загальним набором вимог до професійно важливих якостей особистості та реальними можливостями, здібностями і властивостями індивідуальності професіонала; між традиційними загальними підходами, методами і необхідністю розробляти самостійні технології в розв'язанні приватних професійних завдань.

З одного боку, така «зона невизначеності» вимог і протиріч, що виникають, може гальмувати процес становлення професіонала, а з другого, — сприяти формуванню різноманітних індивідуальних стилів, своєрідних прийомів і засобів діяльності. У творчих професіях ефективність у більшій мірі залежить від особистісних, індивідуальних властивостей, які виявляються у діяльності, тому стереотипи та шаблони гальмують, а не допомагають процесу та результату праці.

Другий підхід розглядає особистість з точки зору її індивідуальних особливостей, що виявляються у професійній діяльності. При цьому підході в діаді «діяльність – особистість» акцент зміщується з поняття «професійна діяльність» на поняття «особистість професіонала». Професійна діяльність розглядається не як жорстка імперативна детермінанта у формуванні особистості, а як поле застосування творчих можливостей індивідуальності.

Другий, особистісний, підхід, на наш погляд, більш гуманістичний, тому що орієнтований на саморозвиток, на самоактуалізацію, на збільшення ступеня свободи особистості у професійному самовизначенні, у формуванні індивідуального стилю діяльності, в розширенні своїх можливостей та сфер їхнього застосування. Це збільшує варіативність і самої професійної діяльності, що особливо важливо для творчих і соціономічних професій, які характеризуються високим ступенем невизначеності вимог як до процесу, так і до результату праці, а також для нових професій, які ще не мають традицій та ще не займають чіткого місця у системі професійної організації суспільства (практична психологія).

Враховуючи підходи, що склалися у галузі дослідження структури особистості, спираючись на уявлення про професійно важливі властивості та внутрішню обумовленість індивідуальної вибірковості по відношенню до зовнішньої детермінації, ми пропонуємо варіант багатомірної моделі особистості професіонала (у широкому сенсі цього поняття). Згідно із цією моделлю особистість розглядається як макросистема, що складається з різнорівневих підсистем, яким властиві специфічні характеристики.

Серед рівнів (підсистем) ми визначаємо: 1) формально-динамічний; 2) змістовно-якісний; 3) соціально-імперативний (або нормативний).

До першого ми відносимо сукупність усіх властивостей, що відображають динаміку перебігу психічних явищ та індивідуальні властивості конституційного характеру. Другий включає в себе власне особистісні властивості (поняття особистості у вузькому сенсі слова): спрямованість, мотиваційна сфера тощо. Третій рівень умовно названий нами соціально-імперативним (від лат. *imperatives* – наказовий, як такий, що вимагає, безумовний). Якщо два перших рівні співзвучні (і вербально, і за сенсом) уявленням про двоаспектність психічного (динамічне та змістовне), то третій рівень включає той клас характеристик, які відображають уявлення особистості про суспільство, норми, культуру, знання та інше, а також і саму мораль особистості. Третій рівень жорстко контролюється свідомістю. Але не всі знання, не всі відомості про навколишній світ, віддзеркалюючись у свідомості індивіда, приймаються ним, стають частиною його особистості. Людина може бути «інформаційним носієм» певних відомостей, морально-етичних норм, професійних знань тощо, але при цьому не приймати, не переживати їх і, як наслідок, ніколи не використовувати. В таких випадках знання, в тому числі й професійні, залишаються на рівні декларації, тобто відгороджені від особистості і не використовуються достатньою мірою. Сказане особливо потрібно враховувати у соціономічних професіях, де особистість вчителя, психолога, психотерапевта сама є суттєвим фактором і засобом у досягненні цілей діяльності.

Будь-яке явище зовнішнього світу має відношення до людини, до суб'єкта в тій мірі, в якій воно включено в контекст його реальної життєдіяльності. Вибірковість, добір явищ, знань визначається багатьма факторами як свідомого, так і підсвідомого характеру. У зв'язку з цим виділення тільки двох рівнів (динамічного та змістовного) обмежує, «замикає» структуру особистості як систему, в той час як соціально-імперативний рівень є тим «простором», тією ланкою, крізь яку й відбувається взаємодія особистості, як відкритої системи, з навколишнім світом.

Співвідношення між названими рівнями складні, межі умовні, саме це й дозволяє розглядати переходи від одного рівня до другого як певний поміжмежовий простір, який об'єднує риси, що належать до двох сусідських рівнів. Ці переходи, «зони перетину» мають свій специфічний зміст добутку двох множників, в якості таких зон можуть виступати стійкі й актуальні переживання. Так, формально - динамічний (перший рівень) і змістовно-особистісний (другий) охоплюють і загальний для обох клас характеристик, які однозначно не можна віднести тільки до одного з них. Наприклад, емоційність (стійка схильність до переживання емоцій певної модальності) традиційно відноситься до темпераменту. Однак, визнання якісних характеристик (модальність і знак домінуючих емоцій) важливішими в структурі емоційності виводять її за межі темпераментного рівня (динамічні характеристики емоційності), наближуючи до особистісного (змістовні характеристики). Такий підхід дає уявлення про багаторівневу структуру інших властивостей

особистості (емпатії, товариськості та ін.), які традиційно відносяться чи до темпераменту, чи до особистості.

Якщо розглядати зону перетину між другим (змістовно-особистісним) та третім (соціально-імперативним) рівнями, то нам вона уявляється як властивість, що належить до обох рівнів. Це забезпечує переживання, переробку інформації, знань, будь-яких цілеспрямованих та нецілеспрямованих впливів зовнішнього світу. Фактично, це індивідуальний досвід, який через установку, що формується в ньому, впливає на актуальні психічні переживання впливів навколишнього світу.

В загальному вигляді функція «помежмежових» зон полягає, перш за все, в поєднанні різних рівнів, у підтримуванні цілісності самої системи. Це значить, що риси особистості, які здебільшого належать до певного рівня, не є дискретними. Це континуальні утворення і можливий, або повільний перехід однієї риси в іншу, або якісне її перетворення. Таким чином, рівні, що розглянуті, взаємопов'язані та взаємопроникають один в одного. Саме це пояснює розвиток, «пророщення» певних психічних властивостей тієї ж емоційності, емпатії та ін.), що пронизують особистість від нижчих рівнів до вищих.

Другою важливою функцією «поміжмежових» зон є поєднання зовнішніх та внутрішніх впливів, що змінюють структуру особистості, її конституцію та розвиток. Відомо, що в процесі розвитку, в результаті навчання, виховання, професійної підготовки змінюється кожна з зазначених підсистем. Так, накопичення професійних знань, різних свідчень про світ впливають на змістовні властивості особистості (взаємовідношення між другим та третім рівнями). Таким же чином властивості, що відносяться до першого рівня, впливають (хоча і неоднозначно) на другий, змістовно-особистісний рівень. При цьому поміжмежові зони, з одного боку, нейтралізують небажані для всієї системи зміни деструктивного характеру, з другого, спрямовують психічну активність на вибіркове розгортання бажаних змін.

Результат взаємодії всіх зазначених підсистем визначається мірою активності, включеності змістовно-особистісного рівня, який є суттю, центральною ланкою особистості. Все те, що не перейшло у змістовно-особистісне утворення із сусідніх підструктур, залишається або на рівні декларації, що не використовується особистістю (норми поведінки, уявлення про культуру, знання), або на рівні нереалізованих природних можливостей. Перше виявляється в порушенні особистісної гармонії, тобто у невідповідності особистості правилам, нормам, які вона сама й декларує (наприклад, прояв професійної деформації), друге – в нереалізованих, нерозвинених задатках до необраної професії. Змістовно особистісна підсистема є центральною ланкою особистості як багатомірного складного утворення.

Все, що сказано вище, якоюсь мірою можна втілити у схему. На рисунку подано загальнопсихологічна структура особистості (А) і структура особистості професіонала (Б). Відомо, що кожна професія ставить специфічні вимоги до різних підструктур (мікроструктур) особистості, що частково відображено в класифікаціях професій, й визначає для різних професій різну професійну значущість як підструктур, так і певних властивостей цілісної особистості.

Потрібно враховувати, що розподіл структур, які розглядаються, тобто загальнопсихологічна (А) та професійна (Б), є умовним, тому що носієм професійно важливих якостей є цілісна особистість. Крім того, кожний клас професій можна охарактеризувати мірою змістовної близькості структур, що пропонуються. У соціономічних професіях, на відміну від інших професій, ступінь близькості загальнопсихологічних та професійних властивостей особистості найбільш високий, тому що основним змістом діяльності професій цієї групи є взаємодія з іншими людьми.

Ми розуміємо обмеженість та спрощеність будь-якої зі схем, особливо в психології, але ж вважаємо модель, що пропонується, корисною для аналізу властивостей, рис, якостей особистості в тому числі і професійних.

У життєдіяльності та в професійній діяльності відбуваються специфічні функціональні та конституціональні зміни, розвиток вихідної «загальнопсихологічної» структури особистості та формування особистості професіонала.

Структура особистості професіонала, яка пропонується, інтегрує найбільш адекватні, на наш погляд, уявлення про особистість і тому не є абсолютно новою. Проте, вона дозволяє упорядкувати безліч професійно важливих якостей, які відповідають вимогам діяльності, розглядати їх у межах цілісної системи і визначати підходи у дослідженні індивідуального професійного становлення особистості.

Ми вважаємо, що індивідуальність професіонала характеризується специфічним сполученням певних властивостей. У ході їхньої взаємодії відбуваються зміни як у межах усієї системи, так і в межах окремих підсистем, змінюється їхнє кількісно-якісне сполучення, ступінь домінування кожної з них. Таким чином, індивідуальність професіонала є не тільки вищим рівнем розвитку особистості, але й характеризується унікальною комбінацією різнорівневих властивостей особистості, їхніми взаємовідношеннями та особливостями їхньої динаміки.

Процес становлення професіонала уявляється нам складним багатоплановим (завжди індивідуальним) процесом розвитку і саморозвитку особистості в професійній діяльності. Особливо важливим стає самостійний пошук професійного шляху, вибір особистісної позиції, методів, стратегії, стилю діяльності, визначення конкретної сфери практичної діяльності, що виражає індивідуальну своєрідність кожного спеціаліста. Управління процесом становлення професіонала забезпечується комплексом умов, де у діалектичній єдності з навчанням виступають фактори саморозвитку особистості, недооцінка яких порушує її формування.

Процес індивідуального становлення особистості професіонала є процесом, що поєднує риси безперервності та припинення розв'язання протиріч, що виникають на різних структурних рівнях при порушенні рівноваги між вимогами діяльності, презентованими у свідомості у вигляді знань, методів, ідеальних уявлень про особистість професіонала, та реальними можливостями індивіда. Розв'язання протиріч може бути конструктивним, яке сприяє становленню особистості професіонала і професійної діяльності, або



Рисунок. Континуально-ієрархічна структура особистості (макроструктура)

деструктивним. Їхньому розв'язанню сприяє: а) на соціально-імперативному рівні – навчання, набуття професійних знань; б) на змістовно-особистісному рівні – формування професійно важливих якостей та мотивації; 3) на формально-динамічному рівні – формування індивідуального стилю діяльності. Цей процес регулюється як свідомо, так і підсвідомо, як цілеспрямовано, так і стихійно. Під час навчання задається перспектива професійної діяльності та відповідно з вимогами професії відбудовується загальна перспективна модель особистості професіонала, що визначає основний напрямок її розвитку.

Залежно від різноманіття індивідуальних особливостей майбутніх спеціалістів процес становлення особистості професіонала має велику кількість варіантів. Наближення до кінцевої мети зменшує кількість цих варіантів. Більш точно обирається необхідна й адекватна інформація як відносно професійних знань, так і відносно тих універсальних вимог професій, які ставляться до певних якостей особистості, що належать до різних структурних рівнів. При цьому, якщо професійна діяльність структурує властивості особистості в систему, наближуючи її до професійно-типової, то якісні особливості емоційності (модальність і знак домінуючих емоцій), як встановлено в наших дослідженнях, структурують ті ж самі властивості особистості в індивідуальну систему. Ця система тією чи іншою мірою може відповідати чи не відповідати професійно-типовій.

Останнє може бути пояснено таким чином. Внаслідок різноманіття можливих виявлень емоційності, детермінованих різним сполученням базальних емоцій, через її генетичну стійкість, у процесі життєдіяльності обираються та закріплюються переважно ті властивості особистості та характеристики діяльності, які, в першу чергу, збігаються з індивідуально-типовими особливостями. Це обумовлено тим, що емоційність як стійка властивість, як риса індивідуальності та як психічне явище, що має відношення до розряду емоційних, вбирає в себе стійке (хоча частково усвідомлене) ставлення до дійсності, до предметів та явищ цієї дійсності, завчасно в деякій мірі визначати взаємодію з оточуючим світом. У результаті цілеспрямовані та нецілеспрямовані впливи навколишнього світу особливим чином видозмінюються, що вводить в їхнє розуміння певний зміст. Емоційність при цьому виконує функцію фільтра, який пропускає одні впливи навколишнього світу і блокує інші.

Крім того, стійка схильність до емоційних переживань певної модальності, що характеризує тип емоційності, впливає на вихідний рівень емоційної чутливості, тобто на емоційний «пори́г». На фоні означеної емоційної чутливості розгортаються актуальні (ситуативні, транзитні) емоційні переживання, що виникають у процесі життєдіяльності під впливом мінливих умов середовища. Актуальні емоційні переживання при частому і тривалому повторенні закріплюються і, в свою чергу, можуть перейти у стійкий стан. Цей стан в якійсь мірі може «підкріпляти» чи «замасковувати» вихідну індивідуальну структуру емоційності. Вищезазначене дозволяє допустити те, що емоційність як риса індивідуальності, як риса, що сформувалася в певний момент психічного розвитку під впливом і біологічних (конституція, властивості нервової системи), і соціальних (розвиток в процесі життєдіяльності)

факторів, не тільки селективно впливає на формування формально-динамічних, змістовно-особистісних і соціально-імперативних характеристик особистості, але й задає певні межі (діапазон) реакцій індивіда на навколишню дійсність.

У теоретичному плані ця проблема набуває особливого сенсу, якщо при аналізі зв'язків між властивостями особистості, які вивчаються і належать до різних рівнів її структури, та емоційністю використовувати категорії змісту та форми. У відповідності з одним із розвинених філософських підходів форма визначається як відносно стійка характеристика цілісного утворення, що виконує системоутворюючу функцію і обумовлює основні якісні та кількісні особливості процесів, що відбуваються в цій цілісній системі. Зміст – відносно змінна характеристика цілісного утворення, що відображає різноманітність внутрішніх та зовнішніх взаємодій, які розгортаються у межах і під впливом форми (функціонування), або приводить до становлення відповідно нової форми (розвиток).

У дослідженнях із психології, зокрема у лонгітюдних дослідженнях, встановлено, що різні рівні психологічної організації людини мають різний ступінь стійкості та можливостей змінюватися. Якщо деякі соціально-психологічні характеристики особистості можуть суттєво змінюватися протягом життя, то психодинамічні (формально-динамічні), такі як загальна психічна активність, емоційність, мало змінюються. Емоційність, яка є стійкою характеристикою і яка складає відносно стійкі умови детермінації, виконує функцію форми. В межах заданої форми розгортається зміст. В якості змісту виступає як вся система властивостей особистості (макросистема), так і певні її рівні психологічні властивості (мікросистема).

Особистість професіонала, яка формується та існує в діяльності, являє собою складне динамічне утворення, стає головним компонентом професійної діяльності, що організує, контролює, оцінює та перетворює діяльність та себе. При цьому, особистість досягає досконалості тільки при високій мотивації та певній професійній спрямованості, зокрема, спрямованості на спілкування.

Отже, з одного боку, у діяльності формуються професійно важливі властивості особистості, з іншого, — конструювання самої діяльності відбувається відповідно до індивідуальних властивостей людини. В результаті стає можливим досягнення однакових результатів різними людьми, які мають індивідуальні особливості та психологічно різні шляхи. Вибір цих шляхів залежить як від зовнішніх (навчання, виховання), так і від внутрішніх факторів (індивідуально-типові особливості особистості, емоційна та раціональна регуляція діяльності).

О. П. Санникова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова

ДИМЕНЗИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Рассматривается структура личности в общепсихологическом и в профессиональном контексте в виде совокупности иерархических уровней (формально-динамического, содержательно-личностного и социально-императивного уровней) и пограничных (смежных) зон между ними. Личность рассматривается как формирующееся и существующее в деятельности сложное динамическое образование, как главный компонент и субъект профессиональной деятельности, который организует, контролирует, оценивает и преобразует деятельность и себя.

Ключевые слова: димензиональный подход, структура личности, личность профессионала, профессиональная деятельность.

O. Sunnikova

Odessa I. I. Mechnikov National University

DIMENSIONALITY VIOU TO EXPLORER OF PERSONALITY

Summary

A structure of personality is observed in general psychological and professional context. It is presented as a certain totality containing formal-dynamic, substantial-personal and social-imperative levels and marginal zones in between.

Personality is treated as a dynamic matter that is formed and exists in activities and as the major component and subject of professional activities that organizes, controls, values and reorganizes itself.

Key words: dimensional approach, structure of personality, personality of professional, professional activities.